

3.4. Stan środowiska kulturowego

Unikatowa ranga Miasta Krakowa – dawnej stolicy państwa, kolebki nauki polskiej i życia artystycznego, miasta obdarzonego wielkim bogactwem zabytków i pamiątek narodowych o najwyższej wartości - powoduje, że problematyka środowiska kulturowego wymaga szczególnego i wyjątkowego potraktowania.

Kraków posiada rangę pomnika dziedzictwa narodowego, tak z racji zasobów jak i zachowania, jako jedno z nielicznych miast w Polsce, autentyzmu substancji zabytkowej i ciągłości tożsamości kulturowej. Uznanie jego niepowtarzalnej wartości w skali międzynarodowej stał się wpis na I Listę Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Naturalnego UNESCO w 1978 r. – w granicach obejmujących Wzgórze Wawelskie, Stare Miasto w obrębie Plant oraz Kazimierz. Dalszym wyrazem pozycji Krakowa na arenie międzynarodowej jest jego przynależność do Organizacji Miast Światowego Dziedzictwa UNESCO (OWHC).

Gromadzony przez pokolenia dorobek o znaczeniu historycznym, artystycznym i dydaktycznym zawierający treści symboliczne, posiadający także użytkową wartość materialną, stanowi trwały zbiór elementów determinujących tożsamość Krakowa i jego współczesny rozwój, które powinny być integralnie wkomponowane w zagadnienia zagospodarowania przestrzennego miasta.

Historyczny rozwój struktury przestrzennej

Krystalizacja urbanistycznej formy i tkanki architektonicznej miasta dokonywała się stopniowo, a od połowy XIII wieku, poprzez strukturalną i funkcjonalną integrację wcześniejszych jednostek osadniczych, zachowujących cechy odrębności, o układach do dzisiaj czytelnych w kompozycji przestrzennej miasta. Zmieniające się koryto Wisły i skaliste Wzgórze Wawelskie miało istotny wpływ na kształtowanie się topografii najstarszej części miasta.

Przekształcenia dokonywały się w następujących okresach chronologicznych zdeterminowanych przemianami cywilizacyjnymi i historią Krakowa:

Kraków przedlokacyjny

Najstarsze ślady osadnictwa na terenie współczesnego Krakowa datowane są na około 6 tys. lat temu, zaś najstarsze osadnictwo o charakterze miejskim pochodzi z przełomu IX i X w. Ośrodkiem miastotwórczym było wówczas Wzgórze Wawelskie – gród – siedziba władzy świeckiej i kościelnej, u stóp którego wyrosło podgórze i osady. Tutaj krzyżowały się europejskie szlaki handlowe utrwalone w przebiegu niektórych współczesnych ulic. Z tej fazy pochodzą relikty osadnictwa prehistorycznego, kopce Krakusa i Wandy, pozostałości osadnictwa wczesnośredniowiecznego ujawnione w badaniach archeologicznych oraz obiekty romańskiej architektury.

Średniowieczne miasto lokacyjne lata 1257 do około 1500

Lokacja miasta na prawie magdeburskim w 1257r. przez księcia Bolesława Wstydliwego, anektując niektóre wcześniejsze osady z budowlami sakralnymi, wytyczyła szachownicowy plan miasta z centralnie położonym kwadratowym Rynkiem (pełniącym najważniejsze funkcje municypalne). Odzwierciedliło się to w nieregularnościach układu urbanistycznego Starego Miasta, otoczonego później murami obronnymi. Do dziś obszar ten stanowi jądro kompozycyjne miasta skupiające wiele prestiżowych funkcji. W roku 1320 do Krakowa przyłączono podgórze książęce Okół.

W roku 1335 król Kazimierz Wielki ulokował na ówczesnej wyspie wiślanej nowe miasto Kazimierz z czworobocznym Rynkiem - którego część stanowi obecny plac Wolnica (włączając w jego obszar wzgórze Skalki i dawną wieś Bawół, co uwidocznione jest w nieregularności układu). W końcu wieku XV po jego wschodniej stronie wytworzyło się miasto żydowskie z ulicą Szeroką jako centrum, oddzielone murem od części chrześcijańskiej. Całość Kazimierza opasywały mury obronne.

W wyniku kolejnego aktu lokacyjnego Kazimierza Wielkiego w 1366r. powstało miasto Kleparz z czworobocznym rynkiem, którego fragmenty to dzisiejszy Plac Matejki i plac handlowy Stary Kleparz. Z tego okresu pochodzi też najwspanialsza architektura gotycka, a tworzącymi sylwetę miasta dominantami stają się zabudowa na Wzgórzu Wawelskim i wysokie wieże świątyń. W otoczeniu miasta znajdowały się liczne wsie służebne i przedmieścia. Wraz z przyległymi osadami w oddali od centrum funkcjonowało opactwo benedyktynów w Tyńcu oraz klasztor cystersów w Mogile i norbertanek na Zwierzyńcu.

Okres od około 1500r. do połowy XVII w.

Jest to okres ekonomicznego rozkwitu miasta wyrażający się m.in. w budowie nowożytnej infrastruktury, rozbudowie i modernizacji wcześniejszych budowli, zakładaniu ogrodów oraz wznoszeniem rezydencji poza granicami miasta średniowiecznego (Łobzów, Willa Decjusza, Pałac Biskupi na Białym Prądniku).

W okresie tym zmieniała się szata architektoniczna miasta, powstały liczne budowle sakralne, których wieże i kopuły wpisały się w sylwetę Krakowa.

W wieku XVII na obrzeżach miasta funkcjonowało 18 jurydyk - podmiejskich osad z własnym samorządem, stanowiących prywatne posiadłości szlacheckie lub kościelne o utrwalonych w obecnej topografii miasta nazwach np. Pędzichów, Szlak, Groble, Lubicz, Wesoła, Retoryka, Garbary, Nowy Świat, Piaski, Biskupie, Stradom, Smoleńsk.

Przeniesienie w 1611r. do Warszawy stolicy państwa spowodowało spowolnienie intensywnego dotychczas rozwoju miasta.

Okres od połowy XVII w. do 1795r.

Katakлизmy dziejowe potopu szwedzkiego, wojny północnej i konfederacji barskiej spowodowały duże zniszczenia i przyczyniły się do upadku gospodarczego miasta; Kazimierz nie powrócił już do dawnej świetności. Mimo trudnej sytuacji wiele domów Starego Miasta przekształciło się w okazałe pałace miejskie, przybywały nowe świątynie i klasztory. Nastąpiło administracyjne i funkcjonalne scalenie Krakowa, Kazimierza i Kleparza oraz istniejących jurydyk; w pierwotnym układzie zachowała się do dzisiaj jedynie jurydyka Wesoła.

Po przyłączeniu do Austrii ziem leżących na prawym brzegu Wisły (na mocy traktatu rozbiorowego 1772r.) Austriacy postanowili zbudować miasto konkurencyjne wobec pozostającego przy Koronie Krakowa. Po planach lokalizacji miasta na Ludwinowie (do dziś pozostały fragmenty szachownicowego układu po obu stronach ujścia Wilgi) w 1784r. powstało miasto Podgórze, założone na planie pasmowym, rozciągnięte między linią Wisły a stromymi skalnymi zboczami Wzgórza Lasoty, w układzie ulic wykorzystujące istniejący szlak solny.

Lata 1795 – 1918 – okres rozbiorów Polski

– pierwsza połowa XIX w.

W momencie utraty niepodległości strefa zainwestowania nie przekraczała granic średniowiecznych układów. W początkowej fazie miasto wyludniło się, ale wkrótce nastąpiła nieznaczna poprawa jego sytuacji gospodarczej. Na lata 1815 – 1846 przypada okres względnej autonomii politycznej i gospodarczej miasta Wolnego Miasta Krakowa.

Podjęte zostały działania porządkujące miasto, w ramach których wyburzono jednak część zabytków - murów miejskich i średniowiecznych kościołów. W ich miejsce powstały Planty oraz liczne place: Wszystkich Świętych, Szczepański, Św. Marii Magdaleny, Słowiański, Świętego Ducha (często ich nazwy pochodziły od imion patronów wyburzonych kościołów). Po likwidacji cmentarzy przykościelnych powstał Plac Mariacki i Plac Bernardyński. W Podgórzu powstał trójkątny Rynek. W 1803r. założono poza miastem Cmentarz Rakowicki oraz nowy Cmentarz Żydowski.

Budowa w 1844r. linii kolejowej z dworcem zdeterminowała i ograniczyła od północy rozwój miasta, generując jednocześnie powstawanie nowych jednostek zurbanizowanych wzdłuż jej przebiegu. W tym czasie wzmocniła się także rola obszaru między Krakowem a Kazimierzem wzdłuż traktu do Podgórza.

– druga połowa XIX w. - do 1918 r.

W tym okresie nastąpiła budowa Twierdzy Kraków - oprócz systemu umocnień objęła ona budowę infrastruktury, w tym budynków koszarowych i dróg rokadowych. Budowa kolejnych pierścieni twierdzy ograniczyła terytorialny rozwój miasta - wokół umocnień wprowadzony został zakaz zabudowy (rewersy demolacyjne), co doprowadziło do upadku przedmieść.

Wielki pożar 1850r. zniszczył znaczną część Starego Miasta. Budowa twierdzy zbiegła się, więc z odbudową miasta po pożarze, w ramach której nastąpiła restauracja monumentalnych obiektów zabytkowych – dając początek ożywionej później działalności konserwatorskiej.

Przywrócenie w 1866r. autonomii i działalności samorządu zaowocowało gwałtownym wzrostem gospodarczym i ożywieniem budownictwa, zwłaszcza obiektów użyteczności publicznej, w ramach kreowania nowych przestrzeni miejskich wypełnianych architekturą w duchu historyzmu. W tym okresie nastąpiła ekspansja budownictwa mieszkaniowego, zasypanie koryta Starej Wisły, regulacja Rudawy i Młynówki Królewskiej, uporządkowanie bulwarów wiślanych z budową kamiennych murów oporowych. Koncentryczno–promienista sieć ulic została uporządkowana, przy wykorzystaniu układu dróg fortecznych. Działania te stworzyły warunki powstania miasta nowoczesnego z okazałą wielkomiejską architekturą, dominującą do dziś w krajobrazie centrum. Na wzór miast europejskich powstały zielone aleje Plant Dietlowskich i ul. Retoryka, założono Park Jordana i Park Krakowski, w Podgórzu w miejscu nieczynnego kamieniołomu powstał Park Bednarskiego. Na obrzeżach miasta znalazły lokalizacje zakłady przemysłowe.

W 1910r. po zniesieniu linii fortyfikacji I rdzenia twierdzy i związanych z tym rygorów demolacyjnych, w drodze scalenia i przyłączenia sąsiednich gmin powstał „Wielki Kraków”.

W 1915r. miasto Podgórze połączyło się z Krakowem. Już w 1912r. powstało lotnisko w Rakowicach – początkowo wojskowe - jedno z pierwszych w Polsce.

Bardzo szybko rozwijające się nowoczesne miasto skoncentrowało się wokół średniowiecznego rdzenia. W tym okresie przeprowadzone zostały także działania planistyczne na rzecz miasta np. konkurs na Plan Regulacji Wielkiego Krakowa.

Lata 1918 –1939 - okres II Rzeczypospolitej

Ostateczne zniesienie fortecznego statusu miasta pozwoliło na pełną realizację planów wytyczonych na początku wieku w zakresie uzupełniania zabudowy, formowanej w duchu modernizmu, rozbudowy infrastruktury i komunikacji. Nastąpiło ściślejsze połączenie funkcjonalne z Podgórzem i skierowanie zainwestowania w kierunku południowym. Funkcje przemysłowe skoncentrowane zostały po stronie wschodniej miasta. Na miejscu dawnego rdzenia twierdzy utworzono Aleję Trzech Wieszców oraz obecną Aleję Beliny-Prażmowskiego. Poza dawnym kordonem fortyfikacji powstały kolonie willowe i budownictwo spółdzielcze: Cichy Kącik, Osiedle Salwator, Osiedle Profesorskie, Urzędnicze, Oficerskie na Olszy. Uporządkowane zostały istniejące place i wytyczone nowe,

np. Sikorskiego, Axentowicza i Kossaka. W tym czasie obowiązywała zasada kształtowania przestrzeni jako "miasta – ogrodu". Lasek Wolski stał się najważniejszym terenem rekreacyjnym miasta, powstały liczne parki, zieleńce i skwery. Wzniesione zostały prestiżowe gmachy użyteczności publicznej związane z nauką i kulturą. Nastąpiła rozbudowa dawnego lotniska i przekształcenie jego części w pasażerski Port Lotniczy w Rakowicach-Czyżynach, budowa nowych sieci kolejowych przyczyniła się do zainwestowania wschodniej strony miasta. Zintensyfikowano prace nad kierunkami rozwoju miasta i planami zabudowy (1937r. - tzw. Plan Inwestycyjny Dziewońskiego).

Okres okupacji niemieckiej

W roku 1941r. nastąpiło znaczne powiększenie administracyjne obszaru miasta. Zostały wybudowane nowe osiedla mieszkaniowe w dzielnicach przeznaczonych dla Niemców w rejonie ul. Królewskiej. Totalitarne wizje urbanistyczne ograniczono w końcu do wyburzenia zabudowy pod Wzgórzem Wawelskim, pomników oraz przebudowy części budynków w Śródmieściu. Programowa eksterminacja Żydów, którzy zostali przeniesieni do Getta na Podgórzu, a następnie do obozów zagłady, spowodowała niszczenie zespołu Kazimierza. W Płaszowie powstał obóz koncentracyjny.

Okres powojenny

Po wschodniej stronie Krakowa, w związku z lokalizacją kombinatu metalurgicznego, wybudowane zostało miasto Nowa Huta, zaplanowane jednorodnie i kompleksowo jako miasto idealne w duchu socrealizmu na planie gwiazdowym z promienistym układem ulic wychodzących z pryncypialnego Placu Centralnego. Zostało ono wraz z obszarem kombinatu w 1951r. przyłączone do Krakowa. Fakt ten zdeterminował dalszy kierunek miejskiego zainwestowania, obszary wschodnie zaczęły sukcesywnie wypełniać się blokową zabudową mieszkaniową. Spowodowało to znaczne „rozciągnięcie” wzdłuż doliny Wisły mocno utrwalonego wcześniej koncentryczno – promienistego układu miasta. Do dzisiaj skutkuje to m.in. niedostatecznymi powiązaniem komunikacyjnymi całej struktury miasta, ponadto znacznie powiększyło procentowy udział w powierzchni miasta terenów zalewowych.

W roku 1973 nastąpiło przyłączenie do miasta kolejnych 22 okolicznych wsi, przede wszystkim szerokiego pasma przyległych od południa wsi od Tyńca przez Swoszowice po Kosocice (obszary położone obecnie poniżej przebiegu południowego odcinka autostrady) oraz po stronie wschodniej wsie od Łuczanowic poprzez Wadów, Kościelniki, Wyciąże, Przylasek Rusiecki po Przewóz i Rybitwy. Układ ten został ukonstytuowany w jednostkę administracyjną pn. Krakowski Zespół Miejski. W 1974r. Swoszowice uzyskały status Uzdrowiska. W latach 70-tych żywiłowy rozwój zabudowy blokowej sytuowanej na obrzeżach Śródmieścia spowodował degradację pierwotnych zespołów osiedleńczych przedmieść i wsi. Wysoka zabudowa okalająca spowodowała zaburzenia w odbiorze historycznej panoramy zabytkowego centrum zaś rozwój przemysłu przyczynił się do niszczenia substancji zabytkowej.

W okresie powojennym w rozwoju urbanistycznym Krakowa najbardziej skryształizowanym elementem jest centrum Nowej Huty skupione wokół Placu Centralnego, powstałe w latach 50-tych. Po tym okresie, do końca lat 80-tych, główny składnik nowej tkanki miejskiej stanowiła zabudowa mieszkaniowa, zdominowana kompozycją wolnostojących bloków, luźno związanych z siecią istniejących wewnątrz ulic i placów, nietworząca nowych czytelnych struktur przestrzeni publicznej. Na tym tle wyróżniały się wówczas jedynie pojedyncze bryły obiektów niemieszkalnych (np. hotel Cracovia czy kino Kijów), budowli sakralnych (kościół Arka w Nowej Hucie czy pod wezwaniem Błogosławionej Jadwigi na Krowodrzy) oraz zespołów obiektów uczelnianych (Miasteczko Studenckie i niektóre budynki powstałe w związku z 600-leciem UJ).

Dopiero w latach 90-tych zmiany ustrojowe, jakie wówczas nastąpiły, uruchomiły procesy restrukturyzacji i zabudowy komercyjnej większych obszarów, jak na przykład tereny przemysłowe Solvaya w Borku Fałęckim i na Olszy. Równocześnie upadek monopolu „fabryk domów” i scentralizowanej spółdzielczości mieszkaniowej zaowocował szeregiem inwestycji mieszkaniowych wraz z towarzyszącymi im zespołami handlowo-usługowymi (między innymi przy ul. Meissnera, na Białym Prądniku, Krowodrzy i w wielu innych miejscach) a także obiektami sakralnymi. W tym też okresie powstawały nowe hotele, biurowce i nieliczne budowle użyteczności publicznej takie jak Muzeum Sztuki Japońskiej, siedziba Radia Kraków, nowe skrzydło Biblioteki Jagiellońskiej czy rozbudowa portu lotniczego w Balicach. Wzniesiono wiele wieloprzestrzennych obiektów komercyjno – handlowych. Dodać tu także należy inwestycje komunalne w dziedzinie komunikacji, a zwłaszcza dwa nowe mosty przez Wisłę i skrzyżowania wielopoziomowe.

Zasoby środowiska kulturowego

Kraków posiada największy w skali naszego kraju zasób dóbr kultury o najwyższych wartościach historycznych i artystycznych. W jego skład wchodzi Wawel z Zamkiem Królewskim i katedrą, 10 układów i zespołów urbanistycznych, w tym 5 miast (Kraków, Kazimierz, Kleparz, Podgórze i Nowa Huta), 37 układów ruralistycznych – dawnych wsi - w większości powstałych w średniowieczu, 93 obiekty i zespoły rezydencjonalne, 95 obiektów i zespołów sakralnych (w tym unikalny w skali europejskiej zespół 7 bożnic), 180 budowli użyteczności publicznej, 4 kopce, 17 zabytkowych cmentarzy, 24 parki i obszary zieleni zabytkowej, relikty systemów obronnych z różnych epok, w tym także 184 obiekty militarne związane z austriacką Twierdzą Kraków, co najmniej 42 obiekty i zespoły przemysłowe (wybrano jedynie najważniejsze), wreszcie 481 kapliczek, figur i krzyży przydrożnych. Wnętrza budowli kryją ponad 25 tys. dzieł sztuki, stanowiących ich wystrój i wyposażenie, z czego około 17 tys. znajduje się w licznych muzeach i kolekcjach prywatnych. Należy tu zaznaczyć, że choć zasób dóbr kultury jest w zasadzie dobrze zidentyfikowany, jednak w części nadal wymaga aktualizacji – ujawniane są kolejne obiekty o wartościach zabytkowych, zaś inne ulegają degradacji.

Zgodnie z obowiązującą ustawą o ochronie dóbr kultury, dla najcenniejszych zespołów urbanistycznych, obiektów i innych podmiotów ochrony wymagane są opracowania studialne urbanistyczno-konserwatorskie, których wnioski, zatwierdzone przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, stają się podstawą merytoryczną programów konserwatorskich¹ a także projektów inwestycyjnych.

Obszary i obiekty objęte ochroną prawną

Pomnik historii (wg. ustawy o ochronie dóbr kultury)

Na mocy Rozporządzenia Prezydenta RP z dnia 8 września 1994 r. (M.P. Nr 50 poz. 418), za pomnik historii uznany został „Kraków - historyczny zespół miasta” („... ze względu na wyjątkowe, uniwersalne wartości historyczne, artystyczne oraz wartości niematerialne, autentyczność historycznego układu urbanistyczno-architektonicznego Krakowa, ukształtowanego w ciągu tysiącletniej historii, stanowiącego jeden z czołowych kompleksów artystyczno - kulturalnych Europy...”). Obszar Krakowa uznany za pomnik historii wynosi 678,34 ha, co stanowi 2,07% terytorium Miasta. W jego granicach koncentrują się najstarsze układy historyczne i najcenniejsze obiekty zabytkowe, stanowiące 86% zasobów wpisanych do rejestru zabytków i 30% ujętych w ewidencji.

¹ Wykaz Studiów urbanistyczno-konserwatorskich zawarty jest w „Dokumentacji Informacyjnej Studium”

Obszary i obiekty wpisane do rejestru zabytków²

Na mocy ustawy o ochronie dóbr kultury z dnia 15 lutego 1962r. z późniejszymi zmianami (tekst jednolity Dz.U. nr 98 poz. 1150) przedmiotem ochrony prawnej, poprzez wpis do rejestru zabytków³, są zespoły i obiekty mające wartość historyczną, artystyczną i dydaktyczną, a także niematerialne dobra kultury mające znaczenie jako symbole tożsamości kulturowej oraz stanowiska archeologiczne⁴ i rezerwaty przyrodnicze⁵ – jako elementy składowe krajobrazu kulturowego. Do rejestru zabytków ruchomych wpisywane są kapliczki, figury i krzyże przydrożne. Stopniowo, do rejestru zabytków, wpisywane są obiekty figurujące w ewidencji konserwatorskiej. Stanowiska archeologiczne wpisywane są do rejestru zabytków archeologicznych⁶.

Rejestr zabytków obejmuje aktualnie 1236 obiektów (w tym na obszarze pomnika historii 1024). Zestawienie zasobu z podziałem na rodzaje obiektów zawiera zamieszczona poniżej tabela⁷.

Lista Miejsc Pamięci Narodowej

Ochronie prawnej podlegają również miejsca, obiekty i znaki Walki i Męczeństwa⁸. Lista Miejsc Pamięci Narodowej obejmuje ok. 1200 pozycji, z czego znaczenie przestrzenne posiada 11 (miejsca martyrologii, place, budynki). Na obszarze pomnika historii znajdują się 3 Miejsca Pamięci Narodowej⁹.

Obszary i obiekty objęte ewidencją konserwatorską:

Zgodnie z ustawą o ochronie dóbr kultury ochronie podlegają również obiekty, których wartość zabytkowa jest oczywista – te są ujęte w ewidencji konserwatorskiej. Jej statystyka jest zmienna, w miarę wpisywania tego zasobu do rejestru zabytków. W ewidencji znajduje się obecnie ok. 7720 obiektów, z czego 2382 na obszarze pomnika historii – patrz tabela¹⁰.

² Rejestr zabytków architektury zawarty jest w „Dokumentacji Informacyjnej Studium”.

³ Decyzje o wpisie do rejestru zabytków wydaje Wojewódzki Konserwator Zabytków.

⁴ Europejska konwencja o ochronie dziedzictwa archeologicznego z 16 stycznia 1992 r.: stanowiska archeologiczne są wpisywane do rejestrów prowadzonych przez Oddziały Wojewódzkich Służb Konserwatorskich. Ewidencję stanowisk archeologicznych prowadzi Muzeum Archeologiczne w Krakowie.

⁵ Ustawa o ochronie przyrody z 16 października 1991 (Dz. U. z 2 lipca 201r Nr 99, poz. 1079 z późn. zm.)

⁶ Wykaz stanowisk archeologicznych wpisanych do rejestru zabytków archeologicznych zawarty jest w „Dokumentacji Informacyjnej Studium”.

⁷ Tabela zawiera zestawienie zespołów i obiektów wpisanych do rejestru zabytków z wyodrębnieniem obszaru pomnika historii z podziałem na kategorie zabytków. Niektóre zespoły wpisane pod jednym numerem do rejestru zabytków obejmują wiele obiektów, zatem suma danych w kolumnach tabeli nie jest równa liczbie decyzji o wpisie do rejestru.

⁸ Ustawa o Radzie Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa z 28 stycznia 1988 r. (Dz.U. nr 2 poz. 2 z późniejszymi zmianami). Ewidencję gromadzi Wojewódzki Komitet Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa przy Wojewodzie Małopolskim.

⁹ Wykaz ważniejszych miejsc, obiektów i znaków pamięci narodowej na terenie Krakowa zawarty jest w „Dokumentacji Informacyjnej Studium”.

¹⁰ Wykaz ważniejszych zespołów przestrzennych i obiektów zabytkowych Krakowa ujętych w ewidencji konserwatorskiej zawarty jest w „Dokumentacji Informacyjnej Studium”.

Tabela: zasoby dziedzictwa kulturowego na terenie miasta Krakowa

Rodzaj obiektu	Obiekty wpisane do rejestru zabytków*		Obiekty w ewidencji konserwatorskiej**	
	na obszarze pomnika historii	poza obszarem pomnika historii	na obszarze pomnika historii	Poza obszarem pomnika historii
UKŁADY I ZESPOŁY:				
Urbanistyczne	6	4	-	9
Ruralistyczne	-	-	-	49
OBIEKTY I ZESPOŁY SAKRALNE	58	22	1	14
ZESPOŁY REZYDENCJONALNE:				
Pałace miejskie	26	-	-	-
Zespoły dworsko-parkowe	7	34	-	21
ARCHITEKTURA MIESZKALNA	728	48	2235	ok. 3500
BUDOWLE UŻYTECZNOŚCI PUBLICZNEJ:				
Municipalne i urzędy	8	-	-	2
Banki	5	-	-	-
Teatry i kina	6	-	3	3
Hotele	9	-	-	-
Siedziby instytucji i stowarzyszeń	12	1	3	4
Muzea	5	-	-	1
Inne	18	11	3	10
GMACHY UNIWERSYTECKIE	19	2	-	4
SZKOŁY	13	-	9	21
SZPITALA I ZAKŁADY LECZNICZE	14	4	1	2
OBIEKTY PRZEMYSŁOWE	9	7	1	18
CMENTARZE	3	2	-	9
OBIEKTY MILITARNE	3	20	-	160
ZIELEŃ I PARKI	5	3	5	7
KOPCE	-	4	-	-
KAPLICZKI I FIGURY PRZYDROŻNE	6	5	108	362
ZABUDOWA REGIONALNA	-	-	-	ok.300
STANOWISKA ARCHEOLOGICZNE	65	12	13	844

* rejestr zabytków prowadzony przez Oddział Wojewódzkiego Małopolskiego Konserwatora Zabytków

** ewidencja zabytków sporządzana jest przez oddział j.w. oraz prowadzona w bazie danych przez Oddział Ochrony Zabytków Wydziału Kultury i Dziedzictwa Narodowego Urzędu Miasta Krakowa

MIEJSCA PAMIĘCI NARODOWEJ*	3	8		
-----------------------------------	---	---	--	--

* lista sporządzona przez Wojewódzki Komitet Ochrony Walki i Męczeństwa przy Wojewodzie Małopolskim

Inne dobra kultury – w tym niematerialne

Stanowią ślad działalności cywilizacyjnej poprzednich i współczesnych pokoleń. Należy do nich historyczna sieć drożna dawnych szlaków handlowych i pielgrzymich, odcinki dróg rokadowych, utrwalone w topografii miasta układy hydrograficzne (przebieg Młynówki Królewskiej), groble i ślady dawnych stawów i nadwodnych urządzeń przemysłowych, wyrobiska i kamieniołomy, w tym na Zakrzówku i Krzemionkach, miejsca dawnych przepraw na Wiśle w Tyńcu, Przewozie i Pod Skalką oraz przyczółek rozebranego mostu na Wiśle między Podgórzem i Kazimierzem.

W pamiętki przeszłości wpisana jest nie tylko forma, ale i treść symboliczna, czyniąca zeń znaki tożsamości, będące świadectwem wydarzeń historycznych, tradycji i kultury duchowej. Są to: heraldyka i barwy miasta oraz historyczne nazewnictwo, nawiązujące do nazw własnych kwartałów miasta lokacyjnego, przedmieść, jurydyk, wsi czy funkcji miejsca, ale nie tylko. Kopce Krakusa i Wandy wiążą się z najstarszymi, prasłowiańskimi dziejami narodu. Dwa kolejne – T. Kościuszki i J. Piłsudskiego - są pomnikami bohaterów narodowych. Zespół Wawelski to siedziba władców, ale również miejsce koronacji i nekropolia królów i wybitnych w dziejach Polski osobistości. Skalka – miejsce męczeńskiej śmierci św. Stanisława Biskupa – związana jest z corocznymi procesjami z Wawelu o wielowiekowej już tradycji. Rynek Główny to miejsce szczególne, forum wydarzeń dziejowych, jak Hołd Pruski, przysięga Tadeusza Kościuszki, miejsce powitań monarchów i osobistości, ale również występów ludowych i kramów kwaciarek. Drogą Królewską od Bramy Floriańskiej ku Wawelowi podążały orszaki królewskie i konduktu pogrzebowe. Symbolem kolebki nauki polskiej jest Akademia Krakowska. Z epoką młodopolską związana jest Rydlówka w Bronowicach Małych, miejsce akcji dramatu "Wesele" St. Wyspiańskiego. Błonia Krakowskie, dzięki wizytom w Polsce papieża Jana Pawła II, nabrały współcześnie nowych treści, jako miejsce mszy papieskich, gromadzących milionowe tłumy z całego świata. Jemu też zawdzięczamy krzewienie kultu Bożego Miłosierdzia w sanktuarium w Łagiewnikach. Obok tradycji kultury chrześcijańskiej w krakowskie dzieje wpisana jest na trwałe kultura żydowska, z największym w Europie skupiskiem bożnic (7) i domów modlitwy na Kazimierzu. Do bożnicy i cmentarza Remuh podążają Żydzi z całego świata. Tragiczny zapis czasu Zagłady odnajdujemy w Podgórzu, gdzie podczas II wojny światowej hitlerowcy utworzyli getto otoczone murami. Świadectwem zbrodni ludobójstwa jest obóz koncentracyjny w Płaszowie¹¹.

Niematerialne dobra kultury, związane z tradycją i zwyczajami, mające swoje stałe miejsce w krajobrazie miasta i determinujące okresowo funkcjonalnie i komunikacyjnie daną przestrzeń miejską, to m.in.:

- Odpust na Zwierzyńcu zwany Emaus,
- Rękawka na Podgórzu,
- Juwenalia,
- Przemarsz Lajkonika ze Zwierzyńca na Rynek,
- Festiwal Kultury Żydowskiej na ulicy Szerokiej i Placu Nowym,
- Targi Bożonarodzeniowe i Sylwester na Rynku Głównym,
- Dni Krakowa,
- Wianki na Wiśle,
- Procesje (z Wawelu na Skalkę w dzień św. Stanisława, z Wawelu na Rynek w Boże Ciało).

¹¹ Kraków będący miejscem nadzwyczajnych wydarzeń istotnych w dziejach Polski – traktowany jest jako "Miasto Pomnik Pamięci Narodowej" w rozumieniu cyt. ustawy o Radzie Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa z dn. 28 stycznia 1988 t.

Uwarunkowania wynikające z zatwierdzonego Planu Ochrony Zespołu Jurajskich Parków Krajobrazowych, dotyczące ochrony wartości kulturowych:

- Dążenie do utworzenia parków kultury:
 - jurajski przełom Wisły od Tyńca – Piekar po klasztor Zwierzyniecki,
 - Las Wolski z Sowińcem i Sikornikiem po wzgórze św. Bronisławy,
 - system forteczny Twierdzy Kraków wzdłuż drogi rokadowej.
- Konieczność zabezpieczenia istniejących wartości oraz przywracanie dawnej świetności obiektów i zespołów zabytkowych.
- Ochrona punktów i ciągów widokowych ekspozycji biernej i czynnej, przedpola widokowego wszystkich dominant oraz powiązań widokowych dominant, subdominant poprzez:
 - nie wprowadzanie zabudowy i innych barier widokowych,
 - uporządkowanie zagospodarowania punktów i ciągów widokowych przez usunięcie elementów dysharmonijnych.
- W celu kształtowania krajobrazu współczesnego i form zabudowy Plan Ochrony określa zasady kształtowania form architektonicznych. Zasady te powinny stanowić część składową ustaleń miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego. Zostały one sformułowane jako:
 - zasady ogólne odnoszące się do zabudowy w obrębie całego ZJPK,
 - zasady szczegółowe sformułowane dla budynków mieszkalnych i gospodarczych w odniesieniu do trzech wydzielonych subregionów Jury Krakowskiej,
 - zasady szczegółowe sformułowane dla budynków użyteczności publicznej oraz usługowych funkcjach usługowych i handlowych,
 - zasady szczegółowe sformułowane dla budynków związanych z działalnością gospodarczą bądź nieuciążliwym przemysłem.

Krajobraz miasta i jego percepcja

Krajobraz jest wizerunkiem naszego otoczenia. Jego pierwotną podstawą jest rzeźba terenu z wodami otwartymi i szatą roślinną. Te formy środowiska przyrodniczego są stopniowo wypierane, przekształcane i uzupełniane tworzywem kulturowym, wynikającym z długotrwałej działalności człowieka, która zwłaszcza w miastach dominuje nad dziełami natury. Współczesna postać krajobrazu Krakowa swoją wysoko ocenianą w opiniach mieszkańców i przybyszów atrakcyjność zawdzięcza rzadko spotykanej równowadze czynników przyrodniczych i kulturowych.

Położenie Krakowa – zwłaszcza jego najstarszych części - w porównaniu z innymi dużymi miastami w Polsce jest wyjątkowe. Miasto leży w dolinie Wisły, w tzw. Bramie Krakowskiej, przez którą rzeka przepływa między zrębami skał wapiennych, mijając Tyniec, Bielany, Bodzów, Przegorzały, Salwator, Zakrzówek, Wzgórze Wawelskie i Krzemionki Podgórskie. Niemal wszystkie naturalne kulminacje terenowe zaakcentowane zostały wyróżniającymi się budowlami lub zespołami budowli. Są to klasztory, zespoły rezydencjonalne, forteczne, pojedyncze obiekty sakralne, kopce, wreszcie najwspanialsza w mieście dominanta kompozycyjna Zamku Królewskiego na Wawelu. W zachodniej części miasta występują one na tle kompleksów zieleni Lasu Wolskiego i Podgórek Tynieckich, a w dalszym planie uzupełnione są wyniosłymi budowlami ziemnymi kopców J. Piłsudskiego, T. Kościuszki i Krakusa w Podgórzu. Po wschodniej stronie miasta dolina Wisły rozszerza się, a nad łęgowym krajobrazem, w sąsiedztwie przemysłowej zabudowy widać kopiec Wandy.

Środek układu urbanistycznego Krakowa zajmuje Stare Miasto, wraz z Kazimierzem górujące nad najbliższym otoczeniem wieżami kościołów i ratusza. Współczesny rozwój terytorialny

sprawił, że pod zabudowę zajmowano kolejno coraz bardziej odległe od centrum tereny, albo przekształcając istniejące tam wcześniej przedmieścia i wsie podmiejskie w miasto, albo wznosząc nowe osiedla na tzw. „surowym korzeniu”. Oznaczało to daleko idące zmiany w krajobrazie – niestety nie zawsze na lepsze. Najcenniejsza i najbardziej charakterystyczna sylweta miasta rysuje się w tej jego części, gdzie Zespół Jurajskich Parków Krajobrazowych styka się z obszarem wpisanym na Listę Światowego Dziedzictwa, wraz „otuliną” tej strefy. Poza tą strefą jakość krajobrazu miasta jest bardziej zróżnicowana. Wynika to z fragmentaryzacji szerszych widoków (np. Półwsie Zwierzynieckie, Ruczaj) oraz występowania jedynie lokalnych wartości widokowych, a w niektórych miejscach wręcz krajobrazu o cechach dysharmonijnych.

Swoistym fenomenem krajobrazu Krakowa jest fakt, iż mimo znacznego rozwoju terytorialnego struktury urbanistycznej, o tożsamości Miasta stanowią unikatowe formy przyrodnicze i wartościowa zabudowa historyczna, zajmujące tylko około 15 % jego terytorium. Wartość tę należy konsekwentnie chronić, istnieją bowiem granice „wytrzymałości” krajobrazowej Krakowa, po przekroczeniu których miasto straci swoją atrakcyjność.

Percepcja wartości krajobrazowych ma miejsce w skali ogólnej, z dużego dystansu (od kilkuset metrów do kilkunastu kilometrów) i pozycji najczęściej wyższej od otoczenia, pozwalającej oglądać panoramę niemal całego Krakowa lub najważniejszych jego fragmentów. Służą temu punkty widokowe na obrzeżach, jak np. kopiec Kościuszki, a we wnętrzu miasta takie jak Wawel lub wieże niektórych kościołów. Istnieją także miejsca nieurządzone, ale z racji swego położenia szczególnie do tego się nadające jak na przykład Błonia, kulminacje tras wjazdowych (np. Góra Borkowska) czy mosty przez Wisłę. Miejsca te bardzo różnią się frekwencją obserwacji (na przykład wieżę Mariacką odwiedza nie więcej niż kilkanaście osób tygodniowo, kopiec Kościuszki kilkaset, a Wawel z mostu Dębnickiego mogą oglądać pasażerowie pięciu tysięcy pojazdów na godzinę). Różnice percepcji wynikają także z jej warunków (obserwacja statyczna na wieży lub w ruchu na drodze) oraz nastawienia obserwatora (przypadkowego lub przygotowanego do podziwiania widoku).

W oczywisty sposób percepcja krajobrazu miast nie jest ograniczona jedynie do jego najbardziej wartościowej sylwety. Poza nią istnieje wiele cennych widoków na inne fragmenty miasta lub jego okolice położone na zewnątrz, najczęściej oglądane ze średniego dystansu około kilkuset metrów do kilku kilometrów, zarówno z miejsc położonych wyżej jak i z wysokości zbliżonej do poziomu przedmiotu obserwacji. Takim miejscami są na przykład fragmenty bulwarów wiślanych, wały Rudawy, ul. Kapelanka w stronę klasztoru Zmartwychwstańców, otwarcie Placu Centralnego w Nowej Hucie czy niektóre forty.

Wreszcie pozostają motywy krajobrazu miejskiego obserwowane najczęściej z wnętrza ulic i placów z dystansu kilkudziesięciu do stu kilkudziesięciu metrów, w widokach poziomych, a nawet z dołu ku górze. Tak oglądamy Rynek z wylotu ulicy Floriańskiej, Wawel z Plant czy skały dawnego kamieniołomu w Zakrzówka z dzikiej plaży.

Ocena stanu środowiska kulturowego

Zespół śródmiejski różnicuje się znacznie pod względem jakości, będącej skutkiem uwarunkowań historycznych i funkcjonowania organizmu miejskiego. W skali wartości kompozycyjnych, historycznych i symbolicznych naczelnym miejscem, jako skończona kreacja, zajmuje Stare Miasto wraz ze Wzgórzem Wawelskim. Ze względu na średniowieczną genezę i pozostałości jedyne w Polsce miasta żydowskiego wyróżnia się również Kazimierz, jednakże wykazuje obecnie duży procent zniszczenia tkanki urbanistycznej i zabudowy. Wysokim walorem architektonicznym charakteryzuje się przestrzeń wielkomiejska Śródmieścia z dominującą stylistyką XIX-wieczną, z okazałymi budowlami użyteczności

publicznej wzdłuż I i II Obwodnicy. Zaniebane dotychczas Podgórze zyskuje na atrakcyjności ze względu na malownicze położenie między Bulwarami Wisły a pasmem Krzemionek, jednakże jego zabudowa należy do skromniejszych pod względem estetycznym i jest słabsza technicznie. Ulokowany w jego pobliżu przemysł spowodował znaczną degradację przestrzeni. Nieporównywalną, wysoką wartość przestrzenną i architektoniczną posiada najstarsza część Nowej Huty, z jednolitą stylistycznie, monumentalną architekturą utrzymaną w duchu socrealizmu. Dębniki posiadają skromny zespół zabudowy zabytkowej skoncentrowany przede wszystkim wokół trójkątnego Rynku, pozostały obszar charakteryzuje się słabiej zdefiniowaną strukturą urbanistyczną. Wysokie wartości krajobrazowe o walorach widokowych na zespół staromiejski oraz wzgórze Sikornika i Lasu Wolskiego zawiera otwarta przestrzeń Błoni Krakowskich. Jest to jedyna w Europie "łąka pośród miasta", wcinająca się głębokim klinem w centrum Krakowa, stanowiąca bezpośrednie przejście od struktury wielkowiejskiej do zielonych terenów rekreacyjnych.

Do ważnych elementów urbanistycznego dorobku miasta należą place, stanowiące jeden z najistotniejszych elementów budujących przestrzeń kulturalnej i komercyjnej aktywności publicznej, często o charakterze reprezentacyjnym.

Do wytyczonych w planach lub będących pozostałościami dawnych lokacyjnych rynków, należą: Rynek Główny ("salon miasta" - stanowiący centrum o wyjątkowej randze, plac Matejki (będący częścią dawnego rynku Kleparza), plac Wolnica – (będący częścią dawnego rynku Kazimierza), plac Dominikański (dawne centrum osady przedlokacyjnej), Rynek Podgórski, Rynek Dębnicki, plac Inwalidów, plac Axentowicza, plac Centralny w Nowej Hucie (o niedokończonej kreacji przestrzennej).

W ramach kolejnych regulacji urbanistycznych powstawały przestrzenie o charakterze placów handlowych: Nowy, Na Stawach, Stary i Nowy Kleparz, przy Hali Targowej.

W wyniku wyburzeń dokonywanych w I poł. XIX w., głównie średniowiecznych kościołów, powstały place: Słowiański, Szczepański, Św. Marii Magdaleny, Św. Ducha, Wszystkich Świętych; po likwidacji cmentarza powstały plac Mariacki i plac w pobliżu klasztoru Bernardynów; plac Niepodległości w Podgórzu utworzono po wyburzeniu dawnych koszar a Rondo Mogilskie po wyburzeniu fortu.

W rozwidleniu dróg tworzyły się samoczynnie przestrzenie otwarte o charakterze placów: w rejonie klasztoru Norbertanek na Zwierzyńcu, plac Kossaka, plac Na Groblach. Formę placu otrzymywały niektóre poszerzone odcinki ulic: plac Biskupi i ulica Szeroka.

W okresie powojennym, wskutek nieprzemyślanych wyburzeń, utworzyły się pozbawione oprawy architektonicznej: plac Bohaterów Getta (w wyniku wyburzeń wokół placu Zgody), place po wschodniej i zachodniej stronie Dworca Głównego oraz rynek w Borku Fałęckim.

Szczególną wartość przestrzenną dla miasta mają nabrzeża Wisły z powstałymi w początkach XX wieku bulwarami – do dzisiaj pozostają niedokończone, a we wschodnim odcinku zaniebane.

Poza obszarem śródmiejskim, na terenach dawnych wsi, zachowany jest na ogół pierwotny układ przestrzenny i pozostałości zabudowy regionalnej. Najważniejszymi przykładami są Bronowice Małe, Krzesławice i Mogiła.

Oceniając stan środowiska kulturowego wymienić należy wartościowe zespoły przestrzenne wymagające rewitalizacji:

- Kazimierz z uwzględnieniem obszaru Starej Gazowni i Elektrowni,
- Stare Podgórze ze szczególnym uwzględnieniem Placu Bohaterów Getta
- Dębniki,
- „starą” Nową Hutę z Placem Centralnym,
- Ludwinów - po obu stronach ujścia Wilgi do ul. Konopnickiej,

- Tereny obozów w Płaszowie i w kamieniołomie Liban wraz z Krzemionkami z kopcem Krakusa (oraz rezerwatem przyrody Bonarka i obiektami starych prochowni),
- zespół zabudowy uzdrowskiej w Swoszowicach wraz z Parkiem
- Osiedla „kolejowe” (w Płaszowie na płn od ul. Bieżanowskiej, w Bieżanowie w rozwidleniu trasy kolejowej linii na Tarnów i Wieliczkę),
- Borek Fałęcki,
- Osiedle robotnicze Modrzejówka w rejonie ulicy Mazowieckiej i Alei Grottgera.

Uwarunkowania sprzyjające i ograniczające

sprzyjające

- unikalne, o najwyższej wartości zespoły i obiekty zabytkowe, wzbogacone o walory historyczne i symboliczne
- urozmaiczone ukształtowanie terenu, na którym usytuowane jest miasto
- wysoka jakość wielu publicznych przestrzeni miejskich
- wyjątkowa pozycja miasta w świadomości rodaków, przez których postrzegane jest jako dobro ogólnonarodowe i skarbnica jego dziedzictwa
- wpis na I Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO, co ma duże znaczenie promujące miasto na arenie międzynarodowej; jest także powodem dumy jego mieszkańców, przyczyniając się do podnoszenia ich świadomości w zakresie szacunku dla przestrzeni oraz konieczności jej ochrony i harmonijnego kształtowania
- występowanie rezerw powierzchniowych w centrum miasta, w tym możliwości uzupełnień i adaptacji w ramach dawnej zabudowy
- działania restrukturyzacyjne w przemyśle wpływające na zmniejszenie zanieczyszczenia środowiska
- prace na rzecz rozpoznania i ochrony dziedzictwa Krakowa, prowadzone przez bardzo liczne środowisko konserwatorów i historyków sztuki, kontynuujące znakomite dziewiętnastowieczne tradycje tej dyscypliny w Krakowie
- rokroczne napływanie do miasta środków finansowych Narodowego Funduszu Rewaloryzacji Zabytków

ograniczające

- przebieg przez Śródmieście tras komunikacyjnych obsługujących ruch międzydzielnicowy, powodujący drgania, hałas i chaos estetyczny
- wysokie zanieczyszczenie wywołane przez przemysł i tzw. niską emisję oraz transport, powodujące wiele zniszczeń, szczególnie elewacji i pomników
- degradacja techniczna substancji zabytkowych postępująca na skutek niedostatków finansowych, powodujących problemy związane z możliwością utrzymania obiektów w dobrym stanie i przeprowadzaniem remontów (w tym konserwatorskich), spowodowana przez: - uregulowania ustawowe w sprawie najmu lokali, skutkujące niedostatkami środków finansowych pochodzących z czynszów, - zbyt skromne, nieadekwatne do potrzeb, środki finansowe, którymi dysponuje samorząd na rewaloryzację zabytków i rewitalizację obszarów zdegradowanych, - nieuregulowane stosunki prawne i własnościowe nieruchomości (szczególnie często występujące na Kazimierzu)
- brak precyzyjnych zapisów prawa lub możliwości skutecznej egzekucji przepisów dotyczących ochrony zespołów i obiektów zabytkowych oraz nieprawidłowego kształtowania ich najbliższego otoczenia (prawo budowlane oraz przepisy wykonawcze –

w tym m.in. w zakresie wysokości budynków, ustawa o zagospodarowaniu przestrzennym - w tym m.in. nieprecyzyjne zapisy odnoszące się do stref ochrony konserwatorskiej, w ustawie o ochronie dóbr kultury - brak przepisów wykonawczych dotyczących „pomnika historii” oraz trybu powoływania „parków kulturowych”)

- działania inwestorskie kierujące się maksymalizacją zysku i nieuwzględniające uwarunkowań środowiska kulturowego
- chaotyczne realizacje w dziedzinie reklam i szyldów oraz małej architektury
- przekształcanie się centrum miasta w obszar komercyjny powodujący odpływ mieszkańców i prowadzący do powstawania obszarów wyludnionych poza godzinami pracy, skutkujący zmianą socjalnej struktury i pogorszeniem się bezpieczeństwa
- brak miejscowych planów zagospodarowania zapewniających ochronę przestrzeni miejskich a także określających sposoby zagospodarowania zespołów i obiektów ujętych w ewidencji konserwatorskiej oraz zasięg stref ochrony dóbr kultury, sylwety miasta i krajobrazu oraz zasad w nich obowiązujących
- brak skutecznych programów operacyjnych w zakresie ochrony i kształtowania środowiska kulturowego
- brak monitorowania przestrzeni miasta i analizy zachodzących w niej zmian

